

Подушки вески в Росіі.

I.

Росія переживає тепер дивну хвилю, якій далеку аналогію можна знайти хиба в часі кримської війни 1854 р., далеку о стільки, що тодішні рожеві сподівання мали в значній мірі иньший зміст і иньші органи для свого вислову. Російська інтелігенція, яку Миколаївський режим трицять літ силкував ся держати в глибокім сві й застою, у-перве починала прокидатися до самосвідомого життя, перший раз, несміло, устами найбільше прогресивних своїх речників почала висловлювати досить неясно сформуловані бажання — знайти якісь законні норми для свого життя й діяльності, усунути найтяжші його болячки — кріпацтво, продажність та корупцію в урядах, крімшню темноту в сфері духового життя. Тодішня суспільність більше мріяла про ті шляхи „правового порядку“, ніж мала про них ясне понятє; свободний шлях самодіяльності, до якого рвала ся вона, не мав іще в її житю за собою ніякої традиції і многим видавав ся зовсім фантастичним, ба навіть противним усій традиції державного життя Росіі, в якому занадто яркими плямами вирізували ся жорстокости Івана Грізного, акти деспотично накидуваної цивілізації Петра Великого та недавня велич і всеобіймаючий тиск Миколаївського режиму. Традиція північно-російських республік та земських соборів давно була заглушена і видавала ся многим чимось мітичним, а півнійші часи не лишили по собі нічого аналогічного крім безпомічних та безтямних розмахів у роді надволзької „вольниці“ Разіна та Пугача, або ще більше безпомічних і в своїй безпомічности глибоко тра-

гічних мрій таких одиниць як Радіщев, або таких груп, як декабристи. Тай ті проби та мрії були закриті для широкої публіки глибокою тайною; про них за царя Миколи не вільно було писати, навіть офіційальні документи про них лежали покриті архівним порохом. Лише з боку, з поза меж великоруського племені доходило щось мов глухе стукане до міцно зачинених дверей — се були розпучливі, кроваві війни пригноблених Росією націй — Поляків у 1831 р. та кавказьких гірняків. Але й тут Миколаївський режим зробив усе що міг, щоб закрити для власної суспільности властиве значінє тих рухів і тої боротьби; се були або непокірні дикуни, яких конче треба було прикоротити, щоб уможливити доступ до них цивілізації, або се були віковичні вороги Росії, ті вороги ще зі „смутного времени“, з якими треба було звести віковичні рахунки. Читайте найчільніших представників російської думки Миколаївського часу — Пушкіна та Лермонтова, читайте те, що вони говорять про Кавказ — ані сліду думки, що ті кавказькі гірняки мають якесь право до самостійного життя в своїх горах і що війна проти них, се властиво наїзд і душенє, затоплюванє в кровавих потоках свобідних етнічних одиниць, а не ніяка цивілізація. Що й російсько-польська війна 1831 р. не принесла російській суспільности ніякої ліпшої науки, сього, здасть ся, не треба й доказаувати.

Правда, в 40-вих роках під проводом Бєлінського почали серед чільних кругів російської інтелігенції виробляти ся тав. ліберальні погляди. Ті погляди складали ся теоретично: німецька філософія, французька та англійська парламентарна практика, гуманістичні ідеї в тогочасній повісті Жорж Занда, Діккенса та иньших, по троха соціалістичні ідеї Сен-Сімона, Фур'єра та Сен-Сімоністів — ось що приходило до Росії, шматочками, відірване від властивого ґрунту, від живої реальности, на якій виростло на заході. Ті погляди й ідеї були темою безконечних розмов і дебат у чільних кружках російської молодіжи, в кружку Станкевича в Москві, по тім у тих кружках, що скупляли ся довкола Бєлінського в Петербурзі, довкола Герцена та Бакуніна в Москві. Не можна сказати, щоб ті кружки були дуже многолюдні, хоч без сумніву до них тягло ся все, що було найгорячіше, найталановитіше і найчеснійше в тодішній Росії. Не можна сказати й того, щоб їх ідейний вплив сягав надто глибоко й широко в суспільство; навпаки, се були *rari nantes in gurgite vasto*; суспільство було чуже їх ідеям і идеалам, переважно не знало про них і не розуміло їх і треба

було довголітньої загарливої праці, щоб вяснити суспільству ті погляди; що більше, треба було при тодішніх ценаурних обставинах толкувати та вяснити їх шматочками, не раз аллегорично, доконче по змові теоретично, загально, в формі далекій від російської „злови дня“, хиба делікатно тут і там натякаючи на неї. Тай ще одно: царське самодержавіє зробило все залежне від нього, щоб суспільство як найменше знало те своє сучасне житє. Преса була закнебльована; всякі надужитя покривали ся мовчанкою; не було статистики, не було явности в судівництві, не було загалом ніяких віконець, крізь які теперішнє суспільство хоч у ряди годи може заглянути в нутро тої машини, в якій виконують ся історичні події. От тим то й ті чільні російські ліберали, маючи дуже неясне понятє про внутрішній устрій, про відносини суспільних сил Росії, не могли поза загальними теоретичними ідеями виробити собі ніякої програми практичної діяльности, не мали змоги зілляти свої ліберальні ідеї в одну органічну цілість із відносинами та потребами сучасної їм Росії. Відси плили неминуче дві хиби їх лібералізму: або він переходив у невлічине теоретизованє, в доктринерство, яке що далі все більше відбігало від дійсних обставин російського житя і в неволимоу, здавалось би, консеквенцією критикуючи теорії найчільніших діячів західної Європи, в ту саму пору преспокійно ширило ся в нечувано дикими та жорстокими фактами окржуаючої їх дійсности; або у ниньших брала гору потреба практичної діяльности і в такім разі вони преспокійно покидали свої теорії, запрягали ся в ярмо тої російської дійсности і з товаришів Герцена робили ся Катковими.

Від того часу минуло пів столітя. Історична колія, обкруживши довгу спіралю, довела Росію знов на те саме місце, на якім вона була в часі кримської війни, та які-ж кольосальні різниці між теперішнім положенєм і тодішнім! Може не від річи буде троха докладнійше розібрати ті різниці; тоді може лекше зрозуміємо ті факти, які відбувають ся тепер у внутрішньому житю Росії і які ми схарактеризували, може й не зовсім іронічно „подувами весни“. Понеред усього від того часу зайшла одна, історично дуже важна зміна у внутрішньому житю Росії — зміна пануючого. Се не в тім значіно сказано, що на престолі замісь Миколая I сидить Миколай II; різниця тут далеко глубша. Коли про Миколая I ще сяк так можна було сказати, що він „держить“ Росію, що кермує нею, що її внїшня і внутрішня політика — його

діло, або бодай ведеть ся в загальних напрямках так, як він того хоче, то про жадного з його наступників сього не можна сказати. Зі смертю Миколая I вмер остатній самодержець Росії, остатній чоловік, що силкував ся справді держати в своїх руках керму величезного корабля і щасливо докермував його на мілину, на якій він мусів сісти. Остатнє пів столітя від його смерти, се історія переходу власти з рук імператора в руки вже не двірської камаріллі, як се було нераз у XVIII віці, але в руки тої части суспільности, яку самодержавіє само виховало собі для помочи, в руки чиновництва, бюрократії. Уже про Александра II говорили, особливо в остатні літа його правління, що він хиба тим „самодержець“, що його самого держать. Ціле правління Александра III, се була тиха абдікація збитого з пантелику чоловіка, який у глухій злости проти суспільства, замикаючи очи й вуха на всі його стогнана й болісти, віддав його в руки безодвічальному і ненаситному в своїй зажерливості чиновництву — се була найстрашнійша пімста за вбійство Александра II, тим страшнійша, що dokonана Александром III певне несвідомо, без обміркованя її наслідків, а поперед усього без обміркованя того, що раз абдікуючи з власти на користь кого-б там не було, він уже не зможе передати тої власти нікому иньшому, і значить, лишить своїму синові і своїй династії мальований престол і мальовану декорацію самодержавства, зовсім позбавлену його змісту. Але додаймо: ся абдікація Александра III також не була випадкова, не була ділом особистого капризу; вона була конечним результатом усього правління Александра II, результатом того, що власть уже й тоді фактично в усьому головному не була в руках імператора. Будь Александер III одиниця інтелігентна, талановита й енергічна, він міг би був іще бороти ся з тим станом річий, міг би був робити деякі проби вкоротити рамена поліпа, що висисає Росію. Але Александрови III доля не дала нічого того, що було потрібне для такої боротьби, і він із інерцією дубового поліпа пустив ся плисти в напрямі найменшого опору, в напрямі, куди несла його переможна хвиля чиновницького самовладства.

А результат — правління Миколи II. Що воно таке, як не пародія самодержавія, як не млявий, навіть гумористичний епілюф безмірно страшної і жорстокої трагедії попередніх двох правлінь? Від першого свого прилюдного виступу, від тої школярської помилки, коли він у відповіді на промову земської депутації пере-

плував написану йому карточку і лягнув свої історичні „безсмысленныя мечтанія“, аж до остатньої комедії з гагською мировою конференцією, за якою слідом вибухла одна з найстрашнійших війн, які лише зазнала всесвітня історія, всі події, всі виступи сього володаря носять на собі аж надто виразні признаки чогось несаможильного, аж смішного в своїй жалкій безпомічності. Се вже не самодержець, не тїнь самодержця, навіть не труп самодержця, страшний іще своїм мертвецьким грізним обличчям, се манекен на царськїм престолї, лялька на пружинах, якими порушують невримі, невловимі руки. Бідна лялька виконує всякі, нераз навіть досить живі рухи, лепоче ріжні слова, плаче навіть і то, здасть ся, правдивими слїзми, але вважати її дійсним імператором, самодержцем Росії, се був би гіркий жарт, наруга над здоровим розумом. Тим більшою наругою було би кидати на ту трагікомічну ляльку якусь одвічальність за її рухи й слова або за те, що дієть ся тепер у Росії.

А дієть ся там щось таке, чому не легко прибереш назву, чому паралелї вказує історія хіба в перших віках християнства. Ми знаємо, що безмежність самовладства доводила тодішніх римських володарів до недуги, до спеціальної форми божевілля, яку наука називає *Cäsarenwahnsinn*. Остатні десятилітя російської історії, се образ подібного божевілля, але не одиночного, а масового. Всеволодний російський чиновник дуріє. Не знаходячи меж ані опору своїй самовладі він стратив почуте ріжниці між можливим і неможливим. Не почувавши ніякої одвічальности за свої вчинки він стратив почуте ріжниці між дозволеним і недозволеним. А властиво він станув на тїм, що всьо вільно, йому всьо вільно. Розумієть ся — під одною умовою — благонадьожности. Се щось анальоґічне з тою мітлою та собачою мордою, яку носила кровава оприччина Івана Грізного. Благонадьожність сучасного російського чиновника має зовсім таку саму моральну і суспільну вартість, як ті емблеми шайки Малюти Скуратова. Се зовсім не Мономахове „добра хочу брати и всей земли русьстѣй“, се тільки емблеми, зверхній знак охоти піддержувати фірму, параван, за яким витворюють ся генеральне обдиране і висисане землі руської. А сей параван, ся фірма, се три сакраментальні слова: самодержавіє, православіє і народність. І не думайте, щоб ті слова значили дійсно якісь прінципи, яких би справді держали ся ті, що нишпорять за параваном. Бороши Боже! Се лише мальовані чучела, страховинні

фігури на полотні. Всевладна бюрократія потребує мати мальоване, полотняне самодержавіє, щоб de facto сама могла держати державу в своїх руках і пасти ся її соками. Вона потребує лише фіктивного, мальованого, фарисейського православія, зведеного до абсурда і втопаного в болото, здеградованого до ролі слуги, поліцейського та шпіона душ, бо тільки таке православіє може давати санкцію всім її огидним заходам. А що до народности, то й тут бюрократія, чіпляючи ся за доктрину про одну одиноку державну народність, захожуєть ся всіми силами коло того, щоб душити та гнобити недержавні народности, що одначе не перепиняє їй обдирати та отемнювати й ту саму державну народність.

Оповідати скажені, з усякого погляду безцільні вчинки сучасної російської бюрократії за остатні десятиліття було-б завдатю багато. Вона згноїла кілька генерацій найкрасшої російської інтелігенції в тюремних льохах та сибірських снігах, довела до нечуваного зубожіння, темноти та занепаду десятки мільонів російського люду, видушила всі живі соки з російських земств, стіснила до краю російські університети, витиснувши з них майже всі найкращі, талановиті вчительські сили, довела до абсурда середнє шкільництво, звела на низший ступінь людову школу віддавши її в руки попів, здеморалізувала судівництво, одним словом підточила і підірвала в імя своєї полотняної благонадьожности всі ті основи, на яких може стояти й розвивати ся державне житє. Та не досить того, вона осоромила Росію на весь сьвіт безумною системою русифікації в Польщі та в Литві, заборною української мови, руйнованєм останків автономії Ліфляндії та Фінляндії, грабованєм своїх власних Вірмен і т. и. Нічого в нутрі Росії вона не лишила нетиканим, на всьо мусила покласти свою медвежу лапу, всюди мусила напакостити, в своїм сліпим нерозумі ломаючи те, що природне, живе, чесне, а підпираючи здирство, шахрайство та деморалізацію в усякій формі.

І ось як результат і завершенє сєї епопеї являєть ся остатня війна з Японією. Одурилиий від повноти свого самовладства, опанїлий почутєм своєї неодвічальности нї перед ким чиновник глупобрутально, безтямно і зовсім непотрібно, а бодай до краю легкомисно вгонює Росію в сю війну. Його п'яній голові снять ся легкі побіди над „азіатськими малпами“ і незмірна здобич у краю хрїзантем та черешньового цьвіту. Він у своїй людожерній фантазії вже роздавлює Японця, хрупає його з кістками на сїданє.

Але війна не іграшка; дужим язиком, довгими пальцями та людожерною фантазією її не виграєш. Але навпаки: за людожерні фантазії одурілого всевладного чиновника тисячі, десятки тисяч неповинних людей, селян, робітників, інтелігентів накладають головами; мільони і мільярди народного добра ідуть із димом, пропадають на дні моря, або розкрадають ся тим ненажерним хробачем, що все і всюди тягнеть ся в хвості бюрократичної орди, як колись хмари галок супроводили татарську орду в її руїнних загонах. Ідуть удари за ударами, один тяжший від другого. Вони помалу, але немилосердно відслонюють перед світом усю наготу, всю обридливу гнилизну російського режіму, всю безсумлінність, безтямність та бездарність головачів того режіму. Не помагає нечувано безлична, рафінована система брехень. Удар іде за ударом, а кожний обриваний ріками крові там, на далеких проклятих боєвищах; облитий морем слів тут, на оголених із робітника та поратівника безмежних, але занедбаних, виссаних та виявлених полях Росії.

Суспільство з разу віри не хотіло няти. Довголітній гнет притупив його критичні здібности до тої міри, що воно в величезній більшості твердо вірило всім байкам про невичерпані сили й засоби уряду, про боєву здібність і запал армії, про чудовий устрій фльоти і про вікчемність, слабкість та мізерність японських „макаків“. Навіть перші пораженя Росіян не захитали сеї десятилітнями виплеканої віри. „Захопили нас зрадою на морі — нехай лише на сушу, ми їм покажемо!“ А швидко потім: „Ми відступили на суші, щоб завабити Японців за ріку, але нехай лише перейдуть, ми їм покажемо!“ І так далі, раз за разом, нові пораженя і нові вибріхуваня. Суспільство все ще не вірило в серйозність діла. Криваві вчинки в Росії — забійство Бобрікова, Плеве, астраханського губернатора, се ще були запізнені епізоди та конвенції давнійших, довоєнних рахунків між суспільством і чиновництвом. Але звільна діло на далекім сході вияснявало ся чим раз більше, система оглулюваня, грабунку та висискуваня суспільности бюрократією впливала чим раз виразнійше на верх. „Петропавловск“ вилетів у повітря, Того раз і другий побив фльоту і запер її в пристань Порт Артура; Японці почали висаджувати армію за армією в Манджурії, нобили Росіян під Кінчу, забрали Дальній, облягли Порт Артура з суші і з моря, далі забрали Ньючван, а за сим пішов ряд нечуваних по своїй жорстокости та своїйому завзятю битв під Вафанку та Анфантеном, під Лаояном, Інкау

та над рікою Ша, і всюди, всюди, не вважаючи на геройську саможертву російських вояків, офіцерів та генералів (Келлер) Росіяни гнали, витіснявали, побивали, всюди показувала ся російська не-підготованість, брак плянів у головній коменді, брак єдності між підвладними комендантами, брак ладу, брак познайомлення з тереном, з силами і намірами ворога, — всюди в остатній хвилі не ставало то амуніції, то гармат, то санітарної служби, то провіянту, то всього на раз. І все і всюди, не вважаючи на величезний апарат для фальшованя, замазуваня і замовчуваня фактів, виходили на верх наслідки безглуздої, рабівницької господарки самовладного пана Росії — російської бюрократії.

При сих фактах російське суспільство мов отуманіло, задревіло, було спаралізоване. Ті сангвініки в західній Європі, що ждали в Росії при вістях про азійські неповодження якихось вибухів обуреня, маніфестацій та протестів, мусіли розчарувати ся. Ніяких вибухів ані протестів не було. Правда, аранжовані бюрократією з початку війни шумні та иноді огидливі демонстрації патріотичного запалу швидко замовкли, вспівши виявити в повні свою штучність та безпідставність (бюрократія виходячи „на вулицю“ ніколи не має щастя, вона сильна лише в своїх канцеляріях, де кують ся акти, приписи та доноси), а їм на зміну прийшли чим раз частійші, хоч дрібні і несвідомо-елементарні розрухи рекрутів та резервістів, яких відривали від рідних осель та сімей і гнали на край світа на заріз. І прийшла тиха та масова дезерція нещасних жертв за границю. А суспільність, інтелігентна, консервативна, ліберальна, радикальна чи соціалістична суспільність мовчала, мов заніміла. Загальна безрадість і безвиглядність спаралізувала всяку ініціативу. Здавало ся, що оклик дня цішов із одного краю Росії до другого: „Підждати! не робити урядови трудностей! Нехай справляє ся як знає, нехай події добігають до свого природного кінця“. Се очевидно не була програма, бо програма, се значить якась акція, — се була доба якоїсь дивної тиші, якої всього менше можна було надіяти ся, та яка тепер, а *posteriori* з психологічного погляду являєть ся зовсім природною та ясною.

І ось нараз повіяло весною. Що властиво стало ся? Що зроблено? Майже нічого. Що обіцяно? Майже нічого. А про те скрізь у Росії чувть ся немов наближенє нової доби. Скрізь якась метушня, немов до дверей наглухо замкненого будинка, де жильці

спали мертвецьким сном, застукала тихо якась таємна рука, і всі починають ворухити ся, тут і там у вікнах показують ся заспані, зачудовані, перелякані лиця з ніжними запитаннями в очах: Що стало ся? Невже справді?...

II.

Щоб зрозуміти сей історично безмірно важний момент, який тепер переживає Росія, треба кинути оком ще на другий його чинник, а власне на ту інтелігенцію, на те, що по за кругами простолюдя і пролетаріату та бюрократії прикладає до себе назву „общества“, громади, нації. Ми бачили, як протягом пів століття російська бюрократія, депоседавши самодержавного царя і сама обнявши його власть у свої руки, кінець кінцем довела Росію на край катастрофи, в ситуацію подібну до тої, яка була при кінці кримської війни. Але-ж і інтелігентна суспільність у Росії протягом того пів століття не дрімала, і суспільні сили розбуджені епохою великих реформ 1856—1863 рр. не завмерли. Серед ненастанних перешкод, нагінок та переслідувань із боку всевладного чиновництва вона за той час виконала цивілізаційну працю гідну великого подиву. Вона сотворила одну в своїм роді літературу, в якій мов дорогі перлини (хоч і не все найчистішого блиску) ясніють імена Тургенєва, Достоевського, Гончарова, Щедрина-Салтикова, Толстого, Писемського, Григоровича, Успенського, Гаршина, Короленка, Чехова, Горького та цілої плеяди менших талантів; поклала міцні підвалини під храм російської науки та публіцистики — вистане згадати імена Пипіна, Костомарова, Чернишевського, Добролюбова, Буславя, Веселовського, Мечнікова, Ковалевського, Менделєєва, Сеченова і багато інших; витворила цілий ряд інституцій наукових та культурних, опереждаючи декуди навіть західну Европу (педагогія, спеціально жіноча освіта), сотворила живу, типову російську пресу (місячники, тижневники, днівники), яку навіть у найменше симпатичних її об'явах ціхує певна серйозність у відношеню до живої дійсности, охота до шуканя глибших зв'язків між фактами та жива цікавість до живої сучасности та до насущних інтересів громади. Та що найважніше і найцікавіше — ся суспільність здобула собі за той час те, чого не мала до кримської війни — традицію боротьби за гуманні, суспільно-політичні ідеали, традицію не стільки опозиційної, скільки просто револю-

ційної боротьби. Повна історія тої боротьби ще не написана і не швидко буде написана. Та вже тепер можемо сказати на певно, що найбільша часть тої боротьби була чистим непорозумінням, що тільки тупоумний, безтямний і ошалілий з надміру своєї власти чиновник гнав купами на нелегальну дорогу, на загибель та під катівську сокиру сотки зовсім невинних, високо-ідеальних людей, марнував і топтав тисячі найкращих інтелігентних сил, яких уся вина була в їх ідеалізмі, в бажанні саможертви, чесноі і корисної праці для робучих народніх мас. Він замикав університети, касував недільні школи, тіснив гімназії, завішував газети, вязав по руках і по ногах земства, корумпував промисл і торговлю, переслідував науку, зробив із російської літератури один довгий мартірольоґій, якому рівного не має ніяка література цілого світа, не виключаючи й старохристиянської літератури перших чотирьох віків; він гнав народню просьвіту у всіх її формах, обявляв усю інтелігентну молодіж ворогами „отечества“, украсив усі столиці широкого російського царства шибеницями, обілляв вали всіх фортець кровю мучеників за високі людські ідеали, запхав ними найстрашнійші підземеля кріпостей, заселив непереглядні простори Сибірі. І не диво, що коли Американець Кеннан почав об'їздити Росію, то швидко переконав ся, що в ній панує неситість та безголове, а цьвіт її інтелігенції, її сумління та ідеалізм гние в таких льохах та смердючих норах, супроти яких каторжні роботи давніх християнських мучеників, старі римські metalla в Сардинії та Нумідії являють ся дитячою забавкою. І Кеннан перший розкрив перед цивілізованим світом хоч одну частину тих страховищ, із яких складала ся господарка всевладного російського чиновника, і вже та одна частина викликала в серцях усіх цивілізованих людей великий стогін обуреня.

Але Кеннанова книга, се був лиш один удар, яким, по словам приповідки, ніхто не може зрубати великого дуба. Внутрі Росії йшли також удари за ударами. Виведена з терпцю інтелігенція шукала найрізнійших виходів, творила розпучливі теорії перевороту і знищення, хапала ся за всі скрайні ідейні напрями заходу, щоб кінець кінців усе падати під напором брутальної сили. І ось при кінці XIX віку здавало ся, що чиновник і тут пере-
може, що горді слова одної з перших пропаґандисток „Идеи на штыки не улавливаются“ на російському ґрунті таки потерплять фіяско, що всі ідеї анархізму, соціалізму, лібералізму, перенесені

на російський ґрунт тратять свою живу силу, роблять ся або пустими фразами, якими від часу до часу парадують звичайні буфони або провокаційні агенти, або роблять ся не менше безнадійними доктринами відірваними від життя і добрими хіба на те, щоб дати теми до пустого теоретичного балаканя, яким мусять заповняти час інтелігентні одиниці позбавлені можности провадити своє життя в чесній, продуктивній і відповідній для них громадській праці. І головню, що найважнійше і найсувнійше, сам лет думок російської інтелігенції якось ослабав. Її недавній порив ловити бодай в обсягу теорії все чільне, найсвіжійше в європейській думці якось остиг; чільні російські мислителі з якоюсь старечюю безсильністю повторяли та сотий раз пережовували річи пережиті вже в Європі, відкривали Америки там, де давно вже були протерті дороги. З їх писань і слів чути було втому і якусь зневіру в свої сили, зневіру, що виявляла себе російським звичаєм не ясно й безпосередню, а власне надміром сантвінічних надій на щось таке невідоме, свого рода революційною містикю, що пхала людей до розпучливих учинків очевидного самознищення без ніякої виразної практичної мети, та разом з тим у надмірнім роздробленю сил на кружки й кружечки, у розтічи поглядів і програм, що не позволяла людям з'єдинити ся на чимось одним, особливо ні на чім практичним, а тим самим конкретним і невеличким, і заставляла їх завзято ворогувати з собою за річи теоретичні і часто зовсім далекі від насущних потреб життя й організації.

Вибух японської війни застав російські інтелігентні і тим самим опозиційні сили в тім ослабленю і в тій розтічи. Декому здавало ся навіть, і факти з початкових тижнів війни неначе виправдували се побоюванє, що самодержавний чиновник коли й потерпить невеличке пораженє на сході, віднесе тим більшу побіду у себе дома, в нутрі Росії. Що роздмуханий ним соломяний огонь російського патріотизму розгорить ся до національного фанатизму, обхопить широкі маси і спалить, змете з лиця землі або абсорбує в себе всі зароди інтелігентної опозиції. Всім памяті поради деяких обережних російських лібералів, давані домашнім і заграничним сопартіянкам та иньшим радикальним партіям: не висувати тепер занадто внутрішніх болячок, не йти наперекір розбурханій хвилі патріотизму, кричати не „долой самодержавіє!“ а „да здравствуєть армія!“ Одначе ті побоюваня не справили ся. Соломяний огонь, розгнічений чиновником для замаскованя гнилизни його ре-

жіму, спалахнув і погас, а гнилива, дала себе чути тим прикрийше не лише на всю Росію, але й на всю Європу.

І ось раптом — весна! Під змру суніці. „Суворинська“ весна, як кепкує дехто в Росіян, що волять — не без підстави — вважати сю весну тільки одним із судорожних відрухів того самого ошалілого чиновника, якому історична Немеїда прикладає ніж до горла, а не жадним початком якоїсь дійсної нової ери.

Та що властиво стало ся? Як почала ся, чим проявила себе доси ся — дійсна чи карикатурна весна? А нічого не стало ся, „ничего иль очепь мало“, кажучи словами Пушкіна. Наставлений на місце замордованого Плева міністром внутрішніх справ Сьвятополк-Мірський уважав потрібним, обіймаючи свій уряд, перед деякими французькими кореспондентами, але так, аби поперед усього почули в Росії, пустити декілька ліберальних фраз, немов тоненьким перцем полоскотати російську суспільність у ті місця, де були її найтяжші рани, де найдужше наболіло. „Ми мусимо — мовив князь Сьвятополк-Мірський — сповнити свій обовязок супроти теперішности і лишити своє діло в спадщині потомности, яка дбає про будучину.“ А в чім лежить той обовязок супроти теперішности? Новий міністер висловив ся дуже обережно. „Треба абудити довіре суспільности до правительства“, довіре битих, топтаних, вневажуваних і обдираних на кожнім кроці гельотів до їх катів та адирців. Хто й яким способом має доконати сього чуда? Очевидно той сам, що доси доконував усього в Росії — самодержавний чиновник. Він перемінить свої дотеперіші вовчі інстинкти на ягнячу добродушність, він „займе щиро зичливе і повне довіря становище супроти комунальних і земських інституцій“, які він же доси перемінив на карикатуру інституцій, обдер із усякої компетенції, вилущив із усіх хоч троха характерних, мислячих та тямучих людей і зробив покірним знярядом у своїх руках. Ось як виглядала та пальмова гилька, в якою князь Сьвятополк-Мірський через посередництво французького журналіста обернув ся не лише до париських біржовиків, але й до російської суспільности, якою помахав немов даючи знати, що епоха жорстокого правління Плевих, Боголепових, Сияятіних, Судейкіних та Собакіних закінчила ся. Блаженні віруючі, ану-ж хтось із них зловить ся на гачок.

Розуміть ся, в Європі не зловив ся ніхто крім тих, які мають свій інтерес у тім, щоб піддержувати престиж і повагу російського самодержавного чиновника. Незалежна преса не сумнівала

ся аж на хвилю, що чоловіколюбність, гуманність та ліберальність нового міністра, все се лише фрази вимушені фатальним положенням у Азії, фатальними відносинами в нутрі, а по троха й дрожю за власну шкіру — адже його попередника „небож“ Плевве таки зв'їли вовки. „Тими баламутними фразами“ — писала безпосередно по промові Св'ятополка-Мірського віденська „Die Zeit“ (д. 30 вересня) не замажеш злочинів російської бюрократії, не вилічиш хороб російської адміністрації. На се треба би глибоко сягаючих реформ і могутньої реформаторської голови. Наступник Плевве мусів би мати зелїзну енергію, рїзку безоглядність, холодну рїшучість свого попередника в урядї, мусів би уживати Плеввєвських способів, але для супротивної цїли. А в усього, що ми доси чули в уст нового міністра і про нього, видно, що він не надасть ся до такого дїла. Росія стоїть тепер перед надзвичайними задачами, яким не дадуть ради звичайненькі людці. Нові міністри говорять гарно і нова мїтла замітає добре; але щоб вичистити Авгієву стайню, на се треба не лише нової мїтли, але надто ще й Гєраклєвих кулакїв.“

От так бїльше менше писала вся незаслїплена і незалежна преса в Европї. Історія осудить колись, чи ті голоси не були подїктованї бїльшою любовю до Росїї та до її многострадального люду, нїж голоси тих наємних або заслїплених писак, що систематично ширеними брехнями про російські побїди в Азїї і про благоденствїє та вибухи патріотизму в нутрї старали ся туманити свїт і себе самих.

Та суспїльнїсть у Росїї, а головнo її чїльна, ліберальна частина опинила ся в такїм положеню, що їй було не до скептицизму і не до іронїї. Давнї болячки і новї рани западто наболїли. Хоч би ще раз здурити себе, а бажало ся дихнути хоч дрібку вільнїйше, побавити ся хоч привидом якоїсь нової ери. І та сама суспїльнїсть, яка ще пару недїль тому в глухим мовчанем, з мовчанем недовїр'я приняла царський манїфєст, що зносив тїлесну кару, дарував недобори податковї там, де їх не можна стягти і пускав у непамять політичні злочини там, де не було можности покарати їх, — та сама суспїльнїсть ухопила ся тепер за марну соломку, за легеньке перце, за пусту фразу князя Св'ятополка Мірського про конечнїсть довїр'я правительства до земських та комунальних інституцій. Конечнїсть довїр'я! Хто-ж перепиняв правительству доси мати таке довїр'є? — запитали, так сказати, півголосом „Рус-

скія Вѣдомости“. І як можуть мати ті інституції довіре до правительства, коли доси з боку його органів стрічали вічні підозріваня і притісненя?

— Не правда! — гукнув на те завзятий консерватист і реакціонер, князь Мещерскій у своїм „Гражданинѣ“. „Коли обернути ся до доброго сумління „Русскихъ Вѣдомостей“, — говорить він, — і попросити їх, аби вказали за остатні роки хоч один факт, що виявляв би недовіре правительства до такої суспільної інституції, що працювала виключно на ґрунті своїх законних обов'язків, без жадної иньшої мети крім громадської користи, то газета — ручу за се наперед — не буде в стані показати ані одного такого факту“ (Гражданинѣ із 25 ст. ст. вересня). Треба знати російські відносини і становище в них князя Мещерского, щоб зрозуміти як слід сей відклик до сумління „Русскихъ Вѣдомостей“. Говорять, що кн. Мещерскій в остатнім часі, наляканий перспективою пораженя Росії, і сам тихенько протер очи та побачив, куди завів державу самовладний чиновник, і що власне своїми вказівками на чиновницькі надужитя він здобув собі особливе довіре у царя. Може се правда, а може й ні; може се лише комбінація тих людей, які не хочуть вірити, щоб чоловік при здорових глуздах (у кн. Мещерского зрештою — з давна говорили — не всі дома) живучи в Росії і не проспавши остатніх літ сьмів серіозно ставити таке питанє. От і повстала комбінація, що ліберали навмисно підставили старого консерватиста, щоб їм заїхав таким питанєм, на яке відповідаючи по сумлінню можна-б, як кажуть у Росії, договорити ся до чортиків.

І почала ся розмова. „На питанє „Гражданина“ — відповідають „Русскія Вѣдомости“ (ч. 281) годі відповісти, поки не будуть вяснені основні понятя, що се таке, той „ґрунт законних обов'язків“ наших громадських інституцій і які признаки мусять характеризувати правдиве змаганє до „громадської і народної користи“. Що до сих питань між російським суспільством і міністерством внутрішніх справ протягом довгих літ стояла принципіальна ріжниця: багато такого, що земські діячі зовсім щиро вважали своїм першим обов'язком для громадської та народної користи, представники управи внутрішніх справ, від ґубернаторів до міністрів, признавали за річи, що виходять по за обсяг компетенції земських інституцій. З того виникали суперечки, які не рідко розсуджував сенат на користь земства, а про те суперечки не уставали. Межі

компетенції земських зборів зробили ся до такої міри спорними, що навіть сенат не все потрапляє розсудити підішошені із за сього шитаня, і вони входять у розсуд державної ради“. І „Р. Вѣд.“ приводять спеціальний приклад — право голови земського збору не допускати на зборі до відчитаня і обговореня ввесків управи, які на думку його власну виходять по за обсяг компетенції збору. В тій справі сенат не міг прийти до згідного рішення, тай у державній раді поділили ся думки, а на спільнім її засіданю признано конечним доповнити дотеперішчій неясний закон. Та по що шукати далеко! „Які, здавалось би, можна вивести закиди проти явного і зовсім легального ширеня серед народа книжок дозволених цензурою і, значить, офіційально одобрених? А тим часом скоро лишé діяльність у тім напрямі петербурського комітета грамотности, який доси не роблено перешкод, розвинула ся на ширший розмір, її зараз поставлено в такі рамки, в яких дальший її розвій зробив ся неможливим. Те саме стало ся з нашим найстаршим товариством — Вольним Економічним, якого діяльність у саму хвилю найбільшого розвою наткнула ся на сильні перешкоди, хоч і не було доказано, щоб вона мала якусь иньшу мету крім громадської користи. Пригадаємо ще, які перешкоди в збраню складок на голодну людиність поклав не скасований доси циркуляр небіщика Сипягіна, викликаний мабуть якимись приватними, випадковими обставинами. Не мало прикладів такого самого рода можна-б навести і в практики земських інституцій.“ Та на іронічне жаданє Мещерского, щоб „сама суспільна самодіяльність зважила ся для добра руського народа усунути ті перешкоди, які вона сама витворила і які майже всі були головними причинами, що породили перешкоди з боку уряду, про які говорять Рус. Вѣд.“, ті остатні відповідають зовсім по дитячому: „Ми глибоко переконані, що жаданє, яке видавець „Громадянина“ ставить до „суспільної самодіяльности“, буде сповнене, коли тільки суспільність переконасть ся про щирість і тривкість довіря уряду до неї.“ Справді, аж очам не хочеть ся вірити, читаючи після такого широкого розмаху таке дитиняче заключенє. Чого властиво жадає ки. Мещерский? Які такі перешкоди з боку самої суспільности має усунути сама та суспільність? Що таке в суспільній самодіяльности давало урядови причину до недовіря? Адже-ж тут не може бути ніякого сумніву, що причину до недовіря і до реакцій давали самодержавному чиновникови не лише конспірації та замахы, що були безпосереднім впливом його

власних безмежних злочинів і злочинів. Давали йому таку причину всі, рішуче всі, хоч би й які невинні обяви власне тої суспільної самодіяльності починаючи від земств, а кінчаючи на найневинніших заходах комітетів грамотности. І се все — Рус. В'їд. глибоко переконані в тім — буде усунене, коли тільки сонце чиновницького довіря досить сильно пригріє російську суспільність! Справді не знати, чи сьміяти ся, чи плакати, читаючи такі вискоки знесиленої і здеправованої довголітнім гнетом ліберальної думки!

III.

В подібний тон грає вся російська ліберальна преса, від „Русских Вѣдомостей“ до „Новаго Времени“. Вся вона силкується на тій тоненькій струні „довіря правительства до суспільства і його автономних органів“ виграти велику симфонію нової ери, нового „правового порядку“, де-б були покладені „законно означені форми сьвіділаня суспільства з правительством“. Коли пригадаємо собі конституційні весни иньших держав, ті ефектовні і шумні „воскресеня непомерших, але похоронених“, супроводжені криками многотисячних юрб на вулицях столиць, горячими промовама імпровізованих трибунів народа, сальвама вистрілів, барикадами і високо драматичними сценами в низьких хатках і в королівських покоях, то мусимо сказати, що ніде „весна народів“ не починала ся так смутно та глухо, не промовляла таким аллегоричним, замотаним язиком, серед таких страшних та трагічних зверхніх обставин. Отя російська весна якась чудна собі, справді бореальна, холодна та нерішуча!

Великий ти, генію, російського народа, і нема тобі рівного серед осьвічених народів усього сьвіта! Не в розумній самоуправі, не в мужній постанові, не в енергічній та витревалій діяльності, не в завязатій ревности при обстоюваню своїх людських та горожанських прав, не в далековорій та горожанським духом подіктованої солідарности — ох ні! Великий ти в терпіню, в уяглости, в безоглядному і безтямному самовідреченю, в безмежній незлопамятности. Не даром твій чільний письменник і мислитель вискіпав і поклав „во главу угла“ всього свого сьвітогляду найабсурднішу, найменше відповідну для європейської вдачі євангельську доктрину „несупротивлення злу“. Пів столітя гуляє оте зло по твоїх головах і хребтах, розточує всі твої сугасти, деправує твою душу, довело

твій народ до крайної бідности, твою інтелігенцію до таких лабіринтів думки та поведінки, в яких висловляється тільки крайня зневіра, і тепер, коли те зло мов гігантський чиряк луснуло перед лицем усього світа і наповняє своїм смородом цілий світ від Голля до Владивостока, — і тепер ти не можеш здобути ся ні на що більше, смілійше, мужнійше по над дитяче лепетанє про „великий принцип довіря“ твоїх катів до їх жертви! Тепер, коли ти мільонами голосів і мільонами рук повинен висловляти день у день своє недовіре до тих своїх катів, своє обуренє на них, коли весь цивілізований світ жде від тебе першого справді мужнього, рішучого „sic volo“!

Та годі з лірикою! Слідімо далі обяви російської „весни“, не забігаючи ані думкою ані чутєм занадто наперед. Коли вона і сим разом скінчить ся фальшивим алармом і ще дужшими морозами, тоді буде час на коментарії та розпам'ятування, а тепер, як люди посторонні, задовольймо ся громадженєм та порядкованєм біжучих фактів, без претензії на те, щоб ми могли з них видобути якусь науку чи то собі чи иньшим, і щоб хтось захотів слухати ся тої науки. А так, із чистого аматорства, якому певний чутєвий підклад дає хвба та обставина, що й девять десятих нашої нації стогне в тім ярмі, бере участь у тій страшній трагедії і евентуально мусить брати участь у боротьбі за людське та горожанське відродженє Росії.

„Довіре правительства до органів суспільної самоуправи“ — ось оклик, під яким іде той новий весняний рух у Росії. Погляньмо-ж за чергою, що робить ся в обох тих, у першій лінії інтересованих тут сферах. Що робить правительство, щоб доказати своє довіре до суспільства, і як відкликається суспільство на правительственні обяви довіря.

Що до першого, то наша повість може бути дуже коротка. Правительство не робить нічого — нічого або дуже мало. Воно дозволяє газетам писати дещо вільнійше, ніж за часів Плева, та все таки не випускає їх із тих дубок та скрипиць цензурного тиску, які змушують їх ходити підтюпцем та писати високодипломатичним і юридичним язиком, півслівцями, скрутними формулами та натяками про річи найбільше некучі для цілого загалу. Воно дозволяє земцям балакати, в тім же дусі, або навіть іще троха смілійше, ніж се було в ері Вітте та преславних „комітетів для

нужд сільсько-хозяйственного промислу“, на які потім наложив свою медвежу лапу небіжчик Плевє. Воно вертає помаленьку, капаниною, день за днем по одному декого з тих земських діячів, що за свої занадто смілі промови були вислані попередніми роками „в места не столь атдалонния“, вертає не якимось виразним актом, а мовчки, за окремим на кожний випадок „ходатайством“. Воно надало юрєвським буршам при університеті право носити корпорацийні шапочки і може й надало би таке саме право всім лібералам, як би вони ладно попросили. А по за те — нічого. По за тим тягнеть ся глуха тундра, в якій від часу до часу по старому виють голодні звірі, по старому „не подлежат удовлетворенію“ найскромнійші вимоги місцевого духового життя (див. проханє кївських Українців про виданє укр. часописі); в якій по старому каменічні сторожі пороблені поліційними агентами можуть у Казанськїм соборі вривати ся в церкву підчас богослуженя, бити по головах і виволікати з церкви дівчат підозрених хіба тим, що у них стрижене волосє і вигляд курсистки (див. звістки російських газет із остатніх двїв)! А в хвилях вільних від таких обявів „довіря“ темний простір тої тундри заселяєть ся фантастичними, ні на чім не опертими слухами про благі наміри правительства: воно хоче видати нові приписи про цензуру, хоче розширити права Жидів, Поляків і иньших народностей, хоче поставити на нових підвалинах справу комітетів для обміркованя селянських „нужд“, хоче зілляти якусь нову „росу благодати“ на земства, хоче навіть вислати, а може вже й вислало за границю спеціалістів для вистудіюваня европейського конституційного *tolle mi tu me mis*, і т. д. А в суміш із тими рожевими марами літають і теми в формі так само хитких та трохи чи не правдоподібніших поголосок, що вся та весна потриває лише до нових віників і що головний чародій, що кількома легкими рухами рук і языка викликав її, не сьогодні, то завтра піде в дубину і забере з собою всі ті сподіваня —

І слідоньки забравши,
Серцю туги завдавши.

А на протилежнім бігуні, там де купчать ся недобитки „суспільної самодіяльности“, там „было ликованіє великое“. Земство зробило ся головним огнищем заяв та маніфестацій, яких уся вага і донеслість у тім, що „ще перед двома місяцями були неможливі“. Ще земство не зробило нічого, а вже видні ліберальні діячі та

публіцисти дивлять ся на нього зовсім не тими очима, що перед двома місяцями, коли воно було ще не більше як німецький орган німецьких суспільних змагань. „Земство, се наша одинока народня репрезентація“ — заявляє в Петербурзі один із найвидніших російських діячів, М. Стасюлевич, а другий видний репрезентант російської прилюдної опінії, К. К. Арсенєв, із приводу піднесеного одним селянином проєкту — скласти всеросійський фонд на ціля просьвіти, висловляючи свою радість із того автономного громадського почину, що має бути переданий у руки петербурського земства, додає, що „хоч із сього наміру й не вийде нічого, то в усякім разі з морального погляду кожда проба — викликати і розвивати громадську свідомість, дає дуже багато.“

В самих земствах заява міністра внутрішніх справ про довіре уряду викликала ряд маніфестацій, що свідчать без сумніву про добру волю, але також про нелику дозу політичної наївности. Многі земські збори вислали міністрови телеграфічні ґратуляції, а майже у всіх знайшли ся бесідники, що при тій нагоді висловили більш або менше ясно бажання російської інтелігенції. І так голова темниковського пов. земства тамбовської губ. Ю. А. Новосильцев згадавши про величезні потреби земства, збільшені ще теперішньою війною, про вузкий обсяг його прав і про систематичне відкидуване урядом його просьб і внесень, параз заспівав ось якої: „Але може сьогодні настав час, коли можна надіяти ся на инше поводжене в голосом земств?“ І згадавши промову міністра Святиполка-Мірського обернену до висших урядників мін. внутр. справ він додав: „Витаючи такі слова годі нам одначе не тямити, що й уперед ми чували слова довіря обернені до суспільства. А чим виявило себе на правду те довіре? Сумна доля, яка постигла працю сільсько-господарських комітетів, іще сумнійша доля деяких їх членів; часткове скасоване тверського земства, відмова в затвердженю п'ятох голов земських управ, заборона загальноземської організації для запомоги раненим і хорим, систематичне незатверджуване осіб, що служать у земствах — ось приклади того довіря, яким обдаровувало нас міністерство внутр. справ хоч би протягом минулих двох літ“ (камінець на могилу Плеве!). „Надіймо ся, що все се мицнуло безповоротно! Не сумніваючи ся в ширости слів кн. Святиполка-Мірського будемо надіяти ся, що за словами піде й діло, що довіре, про яке говорить міністер внутр. справ, виявить ся в тій одинокій формі, в якій воно може мати значіне

для Росії — в усуненню адміністративної самоволі і в усталенню законного порядку при активнім співділаню суспільства і людности.“ Чи бач, чога гиря за-бажала! Щоб адміністрація усунула адміністраційну самоволю, тоб то сама собі обрубала руки, і ще й сама для помочи при тій операції прикликала „общество и население“ (ріжниця якась темна для нас)!

Ще горячіше і з меншим засобом критики говорив на зборах єлецького пов. земства відомий діяч А. А. Стахович. І він почав від характеристики важкого настрою і нещастя Росії та прибитого стану земства, та швидко перескочив на поетичний тон. „В оттаку понуру осінню годину суспільного настрою серця всіх чутких Росіян обіграла радісна звістка подібна до теплого і ясного проміння, що огріває відвиклих у зимовім холоді від добродійного впливу тепла і світла. Всі, хто знає або чував про кн. Свѣтополка Мірського, про його щирість, простий і благородний характер, переконані твердо і непохитно, що він швидко і напевно перейде від слів до діла. Ми земці твердо віримо, що швидко оголошені ним принципи довіря до суспільности будуть покладені основою будущих законних постанов, буде розширене поле суспільної самодіяльности“ і т. д. і т. д. І все се пророковане оперте на „щирім та благороднім характері“ князя, якого, сказавши мимохідь, він і не встиг іще показати нічим.

А гласний судогодського земства нижегородської губ. М. Г. Комісаров надає заяві міністра попросту історичне значінє, бачучи в ній „вислов не самих лиш особистих поглядів, але також поглядів і „предначертаній“ самого царя“. Тільки в горбатовських земстві тої самої нижегородської губ. почули ся більше скептичні голоси, які одначе швидко були приглушені ентузіастичною більшістю. Ось як описує сей інтересний момент „Нижегородській Листокъ“. Фабрикант Кондратов ставить внесок вислати міністрови привітну телеграму. На се встає відомий земець Обтяжнов і говорить :

— Раз ми вислали телеграму цареві, то не можна посилати другої телеграми міністрови внутр. справ. Се не йде. Та при тім ми не маємо права ані одобрятн ані гудити правительство.

— Скільки разів висловлювано недовіре до громадських інституцій — реплікує на се внескодавець, — а тепер кличуть нас працювати разом із ними. Ми повинні відкликнути ся.

— Ми не маємо права критикувати! — повторяє д. Обтяжнов.

— Але-ж се не критика, се відповідь на поклик, — говорить гласний Савельєв.

— Який поклик? — кричить гласний Саламиков. — Хто й куди кликав нас? Програма міністра офіційно невідома нам.

— Прошу піддати мій внесок під голосованє! — домагаєть ся внескодавець Кондратов, і внесок переходить усіми голосами проти одного. За те в однім пов. земстві в Грязовці анальотічний внесок гласного Виноградова, вислати привітну телеграму до міністра внутр. справ, був відкинений збором одноголосно. На жаль кореспондент Русс. Вѣд., який доносить про сей факт (ч. 281), не подає нічого ближшого про дебату й аргументи, що склонили збір до такої незвичайної ухвали.

Багато ще можна би назбирати подібних не то забавних, не то трагічних інцидентів, та ми не будемо зупиняти ся на них, а закінчимо свій огляд коротким змістом того, що було говорено і ухвалено. Від разу треба тут сказати, що чернігівське земство і сим разом оказало ся гідним своєї традиції, яка ще від 1878 р. ставила його в чільнім ряді ліберальних та автономних змагань у Росії і була нерав окуплена тим земством тяжкими жертвами та шikanами з боку адміністрації. Воно підняло питанє про потребу реформи сьміло і поважно і поставило його найширше і найрозумнійше; от тим то подаючи його промови й ухвали ми подамо найвисшу міру тої ліберальної думки, яку тепер висловлено в Росії і яку уряд позволяє виголошувати, публікувати та по троха навіть діскутувати.

І так голова чернігівського повітового земства Г. Н. Глібів отворив збори промовою, в якій поперед усього висловив радість із приводу скасування тілесної кари (царським маніфестом, виданим з нагоди вродження наступника престоло). „Се скасованє — говорив він — се сповненє одного з давніх бажань російської суспільности, в тім числі й чернігівського земства, яке нераз і висловлювало се бажанє не вважаючи на ті трудности, з якими при пануючих донедавна течіях було вязанє саме поставленє сього питаня на земських зборах.“ Далі пригадав голова, що одним із ініціаторів домаганя, висловленого чернігівським земством що до скасування тілесної кари, був „найстарший, найшановіший земський гласний В. М. Хижняков, якого поворот до земської діяльности в сьому

році (в заслання) не може не викликати серед збору почуття задоволення“.

Одна з перших точок нарад земського збору і тут була висилка GRATULACIЙНОЇ адреси до міністра кн. Святиполка Мірського. В адресі чернігівське земство висловляє своє переконань, „що правильний хід культурного розвитку Росії і уліпшення державних інституцій можливий лише при консеквентнім переведеню принципів виголошених кн. Святиполком Мірским.“ „Ми певні, — обертаєть ся земство до міністра — що висловлені Вами провідні погляди приложені до земських інституцій дадуть нашій діяльності конче потрібну самостійність і широкий розвій її компетенції для плодотворної служби різнородним потребам місцевої людности. Вважаємо щасливим обовязком висловити Вам свій однодушний привіт і бажань, щоб Ваші погляди, що викликали такий дружній відгомін у всій інтелігентній Росії, здійснили ся у всіх сферах управи на добро нашої вітчизни “

В дебаті над текстом сеї адреси гласний д. Шраг сказав між иньшим: „Слова нового міністра непривичні для нас, та цінні особливо тим, що були сказані в хвилі важкого недовіря до земства, в хвилі, коли земству грозило повне занівеченє. Сього веліли боятися прим. такі факти, як розвязанє тверського земства, адміністраційні кари на поодиноких гласних, ревізія московського земства тайним радником Зіновевим і т. и. Але тепер небезпека для будущини земства, здаєть ся, минула. За словами міністра внутр. справ можна ждати замість обмеженя — розширення прав земства. Коли ті слова вийдуть у жите, то земство отримає неминуче потрібну для своєї діяльности самостійність. Слова міністра обіцюють розвіяти важку атмосферу недовіря до земства і народа, і тим викликають почутє глибокого морального задоволення, і висловити те почутє ми мусимо.“

Як бачимо, радний д. Шраг обережно обминув справу довіря, а взяв слова міністра як серіозну обіцянку дійсних реформ. В тім дусі й вибрана земством спеціальна комісія взяла ся до діла, щоб у відповіді на міністерську заяву уложити та подати земству до ухвали проєкт резолюції „про неминуче потрібні зміни в умовах земської діяльности“. Резолюція, вироблена сею комісією і предложена земству, починає, як то кажуть, із кінця і виявляє основні хиби теперішнього земського та в загалі державного устрою Росії.

„Клясовий принцип, заведений „Положеннямъ, 1890 року (рік фатальної реформи земств), брак свободної репрезентації сільської людности, повна незабезпеченість особистих прав земських репрезентантів, дискреційне право адміністрації не затверджувати осіб вибраних земством на земські уряди і накидати земським урядникам обмеження по власній уподобі, таке-ж право адміністрації зупиняти виконане земських постанов, коли на її думку ті постанови не відповідають інтересам людности; усталене меж, по за які не сьміє йти земське оновотковане; відібране з під компетенції земства справи засмотреня людности в поживу, і цілий ряд стіснень і обмежень земства в остатніх часах, — усі ті умови ґрунтовно підірвали самі основи місцевої самоуправи і нарушують первісну думку законодавця, який поклав на земство безпосередні стараня за добро місцевої людности. Отсі умови повинні бути змінені і „Положеніе о земскихъ учрежденіяхъ“ повинно бути піддане ґрунтовній ревізії відповідно до чисельного і культурного зросту людности і до змінених за протяг 40 літ умов життя та суспільних відносин. Маючи підставу надіятися, що така ревізія законів про земські інституції буде доконана в недалекій будучині, комісія пропонує вислати прохане, аби при тій ревізії були узгляднені ось які обставини :

1. Треба дати право участі в земських виборах усім без ріжниць стану і національності. Сільську управу треба переіменити на „всесословну“ (тоб то таку, в якій засідали би виборні з усякого стану) і ввести її в систему земських інституцій.

2. З уваги на те, що від часу заведеня земських інституцій багато великих маєтків розпарцельовано, а вартість землі зросла в кілька разів, треба значно понизити ценові норми для участі при виборах до земства.

3. Виявила ся неминуха потреба побільшити число повітових гласних супроти норми з 1864 р. і відповідно також побільшити число ґубернських гласних від кожного повіту.

4. Щоб притягти до земської діяльності більше сил, треба неминуче надати право вибору жінкам, і то право активного і пассивного вибору.

5. Треба внести право адміністрації — не затверджувати вибраних на земські уряди і назначених земськими управами на зем-

ську службу, а також накладати на земських урядників адміністраційні карі. Щоб не допустити порушення закону з боку земської діяльності, на се має адміністрація можливість потягати поруштелів на судову дорогу.

6 Так само треба знести право адміністрації — спияти виконанє земських ухвал і мішати ся в meritum розпоряджень земських управ; адміністрації повинно лишити ся лише право протесту проти таких ухвал, у яких містилось би порушенє обовязкових законів.

7. Закон 1900 р. про обмеженє земського оподаткування, виданий як провізорична постанова, до краю стїсняє земські збори, які мусять нераз переступати покладені норми, коли то вимагають надзвичайні потреби людности. От тим то треба уунути сей провізоричний закон із 1900 р., доки не буде виданий закон опертий на вистудіювану жерел“.

Усі оті проекти, предложені комісією, були приняті земством одногolosно і без ніякого протесту.

Може не від річи буде тут пригадати при сїй нагодї один із перших виступів чернігівського земства, а власнє його адрес із р. 1878, що був одною з перших свїдомо конституційних манифестацій у Росії, та на жаль у тодішніх бурливиx часах прогомів майже безслідно. Тодї, по цілім рядї варваських процесів проти „пропагандистів“, зіпхнувши молодїж із тежки спокійної пропаганди на шлях террору і перелякавши ся проших політичних убійств (замах на Трепова, оружна оборона одєських соціалїстів, забійства Мезенцова, Гейкінга, Крапоткіна) російський чиновник так само як тепер звернув ся до суспільности, покликком — допомогти йому „вирвати зло з коренем“ і звївечити злочинну „анархїстичну“ пропаганду. Російська суспільність була тоді ще на стілько невироблена політично, що значне чєло міських рад та земств відгукнуло ся на той поклик, виявляючи своє обуренє на молодїж, заохочуючи уряд до як найострійшх репресій і заявляючи свою готовість допомагати йому. Полтавське і харківське земства додали несмїло, що для такої шановної роботи у них по милости уряду короткі руки і просили уряд, щоб „подїлив ся своєю властю з суспільністю“, а тоді певно швидко з революційної пропаганди в Росії не лишить ся ані слїду. Дїльки чернігівське губ. земство знайшло в собі досить розуміння річи і досить відваги, щоб

показати пальцем на властивий корінь зла і зажадати того, що справді могло-б зарадити лиху.

Сказано в тім адресі¹⁾: „Щоб свідомо йти до своєї мети, і щоб вяснити, що може зробити земство, себ то сам руський народ для вилічення небезпечної хвороби, треба взяти ся до аналізу причин, які породили її. Таких головних причин, разом із іншими менше важними, на думку земства три:

- 1) організація середніх і висших шкільних інституцій,
- 2) брак свободи слова і друку,
- 3) брак серед російської суспільности почуття легальности.“

Виказуючи хибні російського шкільництва адрес показує, як російська школа „при 50 тисячах студентів викидає рік річно на вулицю 6000 молодих людей, яких потреби лишають ся незаспокоєними, людей озлоблених проти суспільности і держави, яка загороджує їм дорогу до осягнення викоханих уже надій, загороджує їм дорогу до щастя. Які ідеї знайдуть місце в таких викинутих члені нашої суспільности? Все, що має метою руйнувати існуюче, все що обіцяє кращу будучину, хоч яке-б було химеричне, все що на око помагає до осягнення тої цілі, все те творить натуральну поживу такого ума. Юнакови, у якого розбито всі надії на працю солідарну з суспільністю, лишаєть ся надія знайти щастє в боротьбі з тою суспільністю. Такий матеріал знаходить пропаганда анархістичних ідей, і ми з тим більшим жахом мусимо признати її успіх, що сей матеріал — наші власні діти і що ми не маємо сили зупинити їх на їх фатальній дорозі.

„Боротьба з деструктивними ідеями була-б можлива лише в таким разі, як би суспільство розпоряджало відповідними засобами. Ті засоби — слово, преса, свобода думки і свободна наука. В ту пору, коли анархістичні ідеї ширять ся і таємною пресою і устною пропагандою, суспільність позбавлена способів голосно

---

¹⁾ Близкайшія задачи земства съ приложеніемъ Адреса Черниговскаго земства, изданіе М. Кулика. Львовъ, 1879. Первая Общинная типографія подъ упр. А. Маньковскаго, 16 сторін. Екземпляри сеї брошури незвичайна рідкість, бо ледво надрукована, вона була вся арештована разом із завідателем „Звязкової друкарні“ пок. А. Маньковским, що був приплетений до краківського процесу польських соціалістів. Хоча по суті своїй зовсім легальна, отся брошура так і втонула в каламутних хвилях тодішнього загального переполоху.

висловлювати свої погляди. Прилюдної opinii нема, бо нема органа для її висловлення, нема преси, яка-б кермуючи ся не страхом перед адміністраційними карами, а маючи на оці інтереси суспільности, її спокійний розвій, її насущні потреби та можливі небезпеки, будили би почуте самодіяльности, почуте самооборони та піддержання основ, на яких спочиває устрій держави. Провінціальна Росія, себ то весь російський народ стоїть під безумовною забороною слова; його погляди виявляє лише урядова адміністрація. Само земство позбавлене можности мати не лише друкований орган свобідної вишини думок про свої найближші потреби; воно навіть на своїх власних зборах позбавлене свободи висловляти свої погляди і разом із тим можности заявляти про свої потреби урядови, не вважаючи на те, що земство не може кермувати ся иншими імпульсами крім бажання розвою та зміцненя добробуту краю. Відси йде та глуха мовчанка громадських інституцій, що нівечить їх силу і значіне, робить їх нездібними до житя та до діланя і тим самим нівечить у їх поодиноких членах почуте горожанських обовязків. Там де суспільність довгим історичним житем виробила в собі таке чуте, де шляхом боротьби дійшла до неминучости гарантій закона однаково обовязкового для всіх і у всіх сферах держави, — там свобода слова не має того важного значіня, яке видасть ся безумовно потрібним у нас.¹⁾ Там до певної міри заміняє її (?) живе у всіх горожан почуте законности, що може ставити опір усьому зверненому против закона. Та не в такім стані опинила ся російська суспільність. Наша історія не могла виробити такого почутя. Зіпсоване обичаїв, що явило ся наслідком кріпосного права, неодвічальність і безконтрольність бюрократії, безсильність суду не дали розвинути ся в давній суспільности повазі до закона. Хоча реформи теперішнього царюваня — селянська, судова і земська — внесли в наше законодавство зовсім нові принципи, але в житю ті принципи зовсім не дійшли до відповідного розвою, ставши в протії суперечности з деякими основами старого устрою. І так се-

¹⁾ Се один із тих дивних скоків російської льогіки, над яких обясненем даремно ломати собі голову. Свобода слова і инші елементарні свободи (особи, зборів і т. и.), се-ж і се ті неминучі гарантії закона, без яких не дасть ся подумати державне житє в новочасній його формі. Всяке стіснене свободи слова, де-б воно не було, се ео ірзо нарушене законности і самої підвалини її.

лянська реформа, змінивши умови життя людности з одного боку, мусить мирити ся з перестарілою податковою системою, а з другого боку з підданем сільських функціонерів повній самоволі поліції.

„Судова реформа не могла вітхнути суспільству ані поваги до закону, ані віри в тривкість самих його підвалин, бо 1) вона не усунула давнішого принципу накладання адміністраційних кар без суду, а 2) тому, що за короткий час її істнованя з нею побрлено многі глибокосягаючі зміни.

„Обертаючи ся далі до земської реформи признаємо, що вона сильно причинила ся до піддвигнення місцевого провінціального самопізнаня і впливала дуже благотворно на виплеканє у нас громадського почутя. Але й вона не могла в російській суспільности розвинути почутя обовязку і поваги до закону. Наше законне право подаваня петицій перемінено майже на мертву букву, і таке поводженє з нашими заявами привчило й нас поводити ся байдужно з поважними земськими питаннями. Се-тим гіркійше, що земство побавлене друкованого орґана не має й инших способів звосин та вишні ідей навіть у чисто господарських питаннях.

„Ось який стан російської суспільности. Не маючи почутя, що велить підчиняти ся законови, не маючи громадської опінії, що приборкує всякі особисті змаганя незгідні з громадськими інтересами, позбавлена свободи критикованя ідей, які виникають серед неї, російська суспільність являє з себе розвізнену інертну масу, здібну проглянути все, але нездібну до боротьби.

„От тим то земство чернігівської губернії з невимовним огірченєм констатує своє повне безсилле для яких будь практичних заходів до боротьби з лихом і вважає своїм горожанським обовязком довести се до відома уряду.“

Як бачимо, заява кінчила ся висловом повної безрадности і в тім перша її основна ріжниця від теперішньої резолюції. Друга, дуже характеристична лежить у тім, що розмах критичних ідей сим разом звузив ся, за те жаданя земства прийняли більше конкретні форми.

Найважнійший факт теперішнього внутрішнього жита Росії, се дозвіл на устроєнє в'їзду делегатів усіх земств, що має відбути ся 9 ст. ст. сього місяця. Се одинока, можна сказати, концесія уряду, одинокий конкретний зміст новоявленої „весни“, коли не числити певної зглядної свободи даної часописям. Вільно пи-

сати, шріяти та сподівати ся, — ось і все поки що. А по за тим усе в Росії по старому. „Політичних“ арештують і гноять по тюрмах адміністраційним „порядком“, заграничні газети замазують чорнилом, військо стріляє на резервістів та робітників і ні про які гарантії свободи особи, думки, слова та коаліцій нічого не чувати.

Побачимо, що принесе з'їзд репрезентантів земств, коли в загалі ся екстраординарна весна простоїть іще до того часу і не перемінить ся в правдиву, нічим не замасковану сніговійницю.

Іван Франко.
